

Oskar Kanecki

Uniwersytet Pomorski w Słupsku

ORCID: 0000-0001-9025-2970

oskar.kanecki@upsl.edu.pl

<https://doi.org/10.34858/api.4.2025.87>

**ARCYBISKUP GNIEŹNIEŃSKI
PODCZAS BEZKRÓLEWI DOBY POLSKO-LITEWSKIEJ
RZECZYPOSPOLITEJ – *INTERREX* CZY *VICARIUS REGIS*?**

Bezpotomna śmierć Zygmunta II Augusta doprowadziła do ukształtowania się w Rzeczypospolitej Obojga Narodów zasad tymczasowej organizacji państwa. Perspektywa licznych zagrożeń związanych ze stosunkowo długimi okresami niepewności budziła wśród dużej części szlachty trwogę¹. Powszechne odczucia po zgonie Zygmunta III Wazy wyraził w swoim pamiętniku Albrycht Stanisław Radziwiłł, stwierdzając, że „dziwny wydawał się obraz Rzeczypospolitej bez głowy, szpetnie i przykro było radzić bez króla [...]. Wszystkich dławili żal, wszyscy byli pełni obaw”². W takich warunkach szczególnie istotna wydawała się potrzeba koordynacji podejmowanych czynności. Zadanie to wypełniał koncentrujący wokół siebie elity urzędnicze prymas³. Już w początkach XV w. określano go również mianem *vicarius*

¹ R. Heidenstein, *Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, t. 1, Petersburg 1857, s. 13.

² A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1: 1632-1636, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 120.

³ Ibidem, s. 113, wyrazem tego było chociażby zwołanie przez prymasa Jana Wężyka dzień po śmierci Zygmunta III Wazy tajnej narady z udziałem zaproszonych senatorów.

*regis*⁴, gdyż zastępował nieraz władcę podczas jego nieobecności⁵. W okresach bezkrólewii oficjalnie używano zaś terminu *interrex*, a także jego polskich odpowiedników – bezkról⁶ oraz interkról⁷. W 1733 r. szlachta smoleńska wspomniała natomiast w swojej instrukcji o objętym przez arcybiskupa gnieźnieńskiego pozostawionym bez następcy tronie⁸, zaś ponad 30 lat później przedkonwokacyjny sejmik trocki zobligował posłów, aby w pierwszej kolejności wyrazili wdzięczność prymasowi „godnie sprawującemu rządu”⁹. Intrygująca wydaje się więc odpowiedź na pytanie, czy z określeniami tymi wiązały się dodatkowe kompetencje, a w szczególności czy arcybiskup gnieźnieński przejmował choćby część uprawnień monarchy, czy też realizował po jego zgonie jedynie te, które z racji pełnionej godności przysługiwały mu wcześniej.

Już za życia króla prymas był tytułowany „pierwszym księciem Królestwa”¹⁰ oraz „książęciem senatu”¹¹. Poza tym, jak wspominał Jędrzej Kitowicz, „po śmierci Krzysztofa Szembeka, prymasa, Adam Komorowski [...] otrzymawszy tę godność prymacjalną [...], wyrobił dla siebie i następców swoich, prymasów, używanie koloru purpurowego na miejsce fioletowego”¹². Jako pierwszego dostojnika w państwie identyfikowało arcybiskupa gnieźnieńskiego również samo miano prymasa¹³ (łac. *primus* – pierwszy). Noszono przed nim krzyż „aż do ostatniego królewskiego pokoju i w senacie, i na

⁴ Zastępcy, przedstawiciela króla.

⁵ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 163, ap. 1, nr 31, *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*, Kowno 6 lutego 1764 r., k. 620v; zob. także: S. Grodziski, *Stanowisko interrexa w polskiej tradycji dziejowej*, [w:] *Leges sapere. Studia i prace dedykowane profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiąt rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008, s. 173; I. Lewandowska-Malec, *Vicarius regis. Rola arcybiskupa gnieźnieńskiego pod nieobecność króla elekcyjnego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2010, t. 3, s. 89; J. Pietrzak, *Przywileje i godności Prymasów Polski*, „Studia Prymasowskie” 2011, r. 5, s. 65-66.

⁶ S. Grodziski, *Stanowisko interrexa w polskiej...*, s. 173.

⁷ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 163, ap. 1, nr 31, *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*...

⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi, rkps, zespół 571 (Archiwum Kossowskich z Głogowy), nr 58, *Instrukcja sejmiku smoleńskiego*, Wilno, 18 marca 1733 r., k. 1.

⁹ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 163, ap. 1, nr 31, *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*...; o tymczasowym sprawowaniu przez prymasów w okresach bezkrólewii obowiązków głowy państwa pisał też Jan DziegielewsKI, zob. idem, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 89.

¹⁰ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1..., s. 237; tytuł ten był stosowany także w okresach bezkrólewii, zob.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, zespół 364 (Archiwum Komierowskich), sygn. 62/82, *Uniwersał prymasa Teodora Potockiego*, Warszawa, 7 lutego 1733 r., k. 45.

¹¹ M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*, ks. 2: *O Rzeczypospolitej i urzędach w Polsce*, tłum. W. Syrokomla, Wilno 1853, s. 86.

¹² J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 104; zob. także: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1, Poznań 1888, s. 125, Jan Korytkowski zauważył jednak, że „zwyczaj to był starodawny, który z czasem ustał [...]”. Zwyczaj ten odnowił, lecz tylko dla swej osoby, arcybiskup Kr[ysztof Szembek”, choć nieznane pozostają dokumenty potwierdzające uzyskanie przez niego pozwolenia papieża. Takie uzyskał dopiero w 1749 roku dla siebie i swoich następców arcybiskup gnieźnieński Adam Komorowski.

¹³ Pierwszym tytułowanym w ten sposób arcybiskupem gnieźnieńskim był Mikołaj Trąba.

sejmach walnych”. W każdym czasie przysługiwało mu prawo do audyencji królewskiej, w trakcie której władca okazywał arcybiskupowi gnieźnieńskiemu szacunek, wychodząc mu naprzeciw. Po jej zakończeniu odprowadzali go zaś marszałkowie koronni i litewscy. Należne było mu też pierwsze (po prawicy królewskiej) krzesło w senacie oraz prawo do ogłoszenia pierwszego przemówienia, a w urzędzonym na wzór monarszego dworze arcybiskupim poddanych sądzić i karać mógł jedynie on sam¹⁴. Pozostawiali oni bowiem wyjęci spod jurysdykcji sądów królewskich. Już na podstawie przywileju Władysława Jagiełły z 1406 r. uzyskali metropolici gnieźnieńscy prawo do lokowania miast na prawie niemieckim oraz organizowania w nich jarmarków oraz targów. Ponadto z biegiem lat ukształtował się zwyczaj, zgodnie z którym nowo obrany władca obdarzał jednego z krewnych lub powinowatych arcybiskupa nowym urzędem¹⁵. Uwzględniający przysługujące prymasowi przywileje Krzysztof Szembek konstatował w liście do podkanclerzego koronnego Jana Małachowskiego, że „w żadnym królestwie europejskim niepraktykowana i niesłychana rzecz, ażeby miał kto z duchownych prerogatywy takie, jakie ma prymas polski”¹⁶.

Jedną z najważniejszych informacji przekazywanych w treści zawiadamiającego o zgonie władcy (abdykacji w 1668 r.) prymasowskiego uniwersału pozostawały terminy sejmiku konwokacyjnego i poprzedzających go sejmików¹⁷. Prymas nie określał terminów sejmików mających obradować przed sejmami elekcyjnym oraz koronacyjnym, gdyż to czyniły odpowiednio sejmy konwokacyjny i elekcyjny. Tradycyjnie kompetencja do zwoływania sejmików przedsejmowych przynależała królowi¹⁸. W okresach

¹⁴ K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1846, s. 20-23; zob. także: S. Grodziski, *Stanowisko interrexu w polskiej...*, s. 173.

¹⁵ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie...*, s. 124-125.

¹⁶ *Prymas i arcybiskup gnieźnieński Krzysztof Szembek do podkanclerzego koronnego Jana Małachowskiego*, Łowicz, 12 października 1741 r., [w:] M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740-1745*, t. II, Kraków 1913, s. 672; list przywołał wcześniej: J. Pietrzak, *Przywileje i godności prymasów...*, s. 65.

¹⁷ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, rkps, f. 1705, v. 1, d. 78, *Uniwersał arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka*, Warszawa, 5 maja 1632 r., k. 1310-1311; zob. także: Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 370; *Uniwersał prymasa Macieja Łubieńskiego*, Łowicz, 26 maja 1648 r., k. 855-856; *Uniwersał prymasa Mikołaja Prażmowskiego z Warszawy 19 września 1668 r. ogłaszający abdykację Jana Kazimierza i назначающий сеjm конwokacyjny в Warszawie на 5 XI 1668*, [w:] *Diariusz sejmiku konwokacyjnego 1668*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2009, s. 82; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 390, *Uniwersał prymasa Michała Radziejowskiego*, 1696 r., k. 4-5; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, zespół 364 (Archiwum Komierowskich), sygn. 62/82, *Uniwersał prymasa Teodora Potockiego*, Warszawa, 7 lutego 1733 r., k. 47; *Uniwersał przedsejmowy prymasa*, 12 listopada 1763 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 153.

¹⁸ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 24-25, istotnie ograniczył ją w 1717 roku Sejm Niemy, wyznaczając stałe terminy sejmów ordynaryjnych; zob. także: W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1787, s. 103.

nieobecności władcy w państwie rozważano natomiast możliwość wyznaczania przez prymasa terminu obrad sejmowych. W 1590 r. tego rodzaju próba się jednak nie powiodła, a cztery lata później Stanisław Karnkowski zdołał zebrać na naradę zaledwie dziewięciu senatorów¹⁹. Potwierdzające istnienie monarszej prerogatywy do zbierania sejmów postanowienia artykułów henrykowskich nakładały na władcę obowiązek czynienia z niej użytku nie rzadziej niż co dwa lata²⁰. Przypadki naruszania przez króla prawa można było zgłaszać senatorom, którzy powinni informować o nich arcybiskupa gnieźnieńskiego. Prymasowi przysługiwało zaś prawo do dwukrotnego napomnienia monarchy, a gdyby nie przyniosło to rezultatów – oddania sprawy sejmowi²¹. Konstytucja nie określała jednak procedury jego zwołania. Zdaniem Izabeli Lewandowskiej-Malec w przypadku niezebrania przez króla sejm w wyznaczonym przez artykuły henrykowskie terminie kompetencję tę uzyskiwał prymas²². Możliwości takiej, jak się wydaje, nie dostrzegali autorzy osiemnastowieczni. Wincenty Skrzetuski stwierdził jednoznacznie, że król

[...] sam ma prawo zwoływać przez swoje uniwersały sejmy tak ordynaryjne co dwa lata przypadające, jak ekstraordinaryjne w czasie potrzeby [...]; tudzież zwyczajne przedsejmowe sejmiki obywatelom po województwach nakazywać [...]. W posiadaniu tego prawa zostawali nieprzerwanie królowie polscy i przywłaszczając go sobie nie pozwolili nikomu.

Co więcej, powołując się na ustalenia Jana Bielskiego, zauważył Skrzetuski, że

[...] w początkach panowania Zygmunta Augusta, gdy po spełzłym pierwszym piotrkowskim sejmie szlachta domagali się drugiego, a król z jego złożeniem ociągał się, [...] prymas [Mikołaj – O.K.] Dzierzgowski groził królowi, iż sam zgromadzi stany; wszakże nie śmiał się tknąć prawa królewskiego.

Kiedy zaś już w XVII stuleciu szlachta nalegała, ażeby sejm zwołał prymas Bernard Maciejowski, ten miał odmówić przez wzgląd na istnienie królewskiej prerogatywy²³. Pod koniec 1703 r. prymas Michał Radziejowski wydał wprawdzie uniwersały

¹⁹ I. Lewandowska-Malec, *Vicarius regis. Rola...*, s. 92-93.

²⁰ *Litterae confirmationis articulorum Henrico Regni antea oblatorum*, 1576 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 151.

²¹ *Konkluzje sejm*, 1607 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 2..., s. 452; zob. także: *Deklaracja artykułu de non praestanda obedientia*, 1609 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 2..., s. 462.

²² I. Lewandowska-Malec, *Vicarius regis. Rola...*, s. 93.

²³ W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu...*, s. 103-104, 162.

„zwołujące całą Rzeczpospolitą na dzień 14 stycznia 1704 [roku] do Warszawy”²⁴, jednak decyzja ta spotkała się z monarszą dezaprobatą. Zdaniem Gotfryda Bogumiła Lengnicha król miał się skarżyć

[...] w listach swych do senatorów na to bezprawie i przywoził ustawy zakazujące podobnych zjazdów [...]. Upominał prymasa wielki kanclerz koronny [Andrzej Chryzostom – O.K.] Załuski, że prawa takiej władzy mu wzbraniają i że Maciejowski niegdyś arcybiskup gnieźnieński namawiany, aby zjazd taki zwołał, odpowiedział, że ani nawet senatu zwołać nie może, gdyż to do praw króla należy²⁵.

Zatem nawet jeśli teoretycznie prymas posiadał kompetencję do zwoływania sejmów w czasach panowania władcy, to w sposób niekwestionowany mógł czynić to dopiero podczas bezkrólewia. Za zbyt śmiałe należy w związku z tym uznać słowa Jana Korytkowskiego, jakoby „prymasi jako urodzeni pełnomocnicy Rzeczypospolitej i zastępcy monarchów zupełnie słusznie i prawnie sejmy zwoływali i na nich prezydowali”²⁶.

W trakcie sejmiku konwokacyjnego arcybiskup gnieźnieński nie stawał się wprawdzie w miejsce króla jednym z trzech stanów sejmujących²⁷, ale mimo wszystko jego znaczenie pozostawało doniosłe. Dowodem tego mogą pozostawać chociażby wydarzenia z czasów konwokacji w 1668 r. Wtedy to biskup poznański Stefan Wierzbowski przywołał wypowiedź Wawrzyńca Kossowskiego z sejmiku łączyckiego, który miał usłyszeć od jednego z biskupów, jakoby Kondeusz²⁸ wręczył księdzu prymasowi 80 tys. talarów. Następnego dnia poruszony tym zarzutem arcybiskup Mikołaj Prażmowski „wniósł o swą wczorajszą krzywdę i porwał się odchodzić, zdając prymasostwo Rzeczypospolitej”. Nie zdołał jednak tego uczynić, gdyż, jak relacjonował świadek wydarzeń Jan Antoni Chrapowicki, „porwali się za nim wszyscy biskupi i senatorowie

²⁴ K. Jarochoński, *Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego (1702-1704)*, Poznań 1874, s. 449.

²⁵ [G.B. Lengnich], *B. Lengnicha prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków 1836, s. 161-162.

²⁶ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie...*, s. 127, przywołana przez autora na potwierdzenie tych słów próba zwołania sejmiku w 1594 roku przez arcybiskupa Stanisława Karnkowskiego nie zakończyła się wszakże szczególnym sukcesem. W dalszej kolejności Jan Korytkowski wskazał zaś na sejm koronacyjny w 1633 roku, jednak jego termin określił nie prymas, a sejm elekcyjny (zob. *Po różnych konsultacjach...*, 1632 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 3, Petersburg 1859, s. 361).

²⁷ T. Kucharski, *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1632-1733*, Warszawa 2021, s. 67.

²⁸ Ludwik de Bourbon-Condé (1621-1686) zwany Wielkim Kondeuszem był francuskim dowódcą wojskowym, który po abdykacji Jana II Kazimierza kandydował na tron Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

i zatrzymali go [...], perswadując, iżby powrócił, bo inaczej zerwałby konwokację”. Ostatecznie prymas próśb tych wysłuchał²⁹.

Po śmierci króla działające niejako w jego zastępstwie sądy szlacheckie zawieszały swoją jurysdykcję. Wyboru składów wstępujących w to miejsce lokalnych kapturów dokonywały w większości przypadków sejmiki przedkonwokacyjne. Udział prymasa w tej procedurze sprowadzał się zatem jedynie do wyznaczenia terminu obrad. Już jednak podczas sejmów elekcyjnych to arcybiskup gnieźnieński wskazywał trzech deputatów senackich do składu sądu kapturowego generalnego³⁰. Jedynie w 1674 r. za chorego śmiertelnie prymasa kandydatów tych wyznaczył biskup krakowski. Nawet jeśli wymagali oni zatwierdzenia przez senat, to próżno szukać w okresach panowania elekcyjnych królów podobnej kompetencji prymasa. Na tym jednak kompetencje kreacyjne arcybiskupa gnieźnieńskiego w trakcie bezkrólewia się nie kończyły. *Pacta conventa* z 1764 r. przewidywały wśród zobowiązań nowego władcy wystąpienie przeciwko osobom, które w drodze uzurpacji objęły urzędy, „prezenty jednak przez Najprzewielebniejszego księdza arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Korony Polskiej i W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Lit.[ewskiego] idącego za przykładem przodków swych prymasów, za rekomendacją Przewielebnych ks.[ięzy] biskupów podczas bezkrólewia podawane, w całości zostawujemy i za takowemi prezentami instytuowanych zakłócać nie pozwolimy”³¹.

Do zadań arcybiskupa gnieźnieńskiego w bezkrólewiu należało również reprezentowanie państwa. O śmierci Jana III Sobieskiego kardynał Michał Radziejowski zawiadomił nie tylko szlachtę, ale również europejskich monarchów. Ponadto wysłał na obce dwory dwóch rezydentów³². Prymas podejmował też zagranicznych wysłanników. Stąd też kiedy 16 listopada 1632 r., a więc już po zakończonym sejmie elekcyjnym, arcybiskup Jan Wężyk przygotowywał się do wyjazdu, udali się do niego kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł wraz z wojewodą

²⁹ J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2: *Lata 1665-1669*, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 456; zob. także: W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995, s. 118-119, zachowanie prymasa Wojciech Kriegseisen łączył z prawem do indywidualnego protestu, przysługującym mu z racji pełnionej podczas bezkrólewia funkcji; inaczej: T. Kucharski, *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej...*, s. 66-67.

³⁰ O. Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572-1764)*, Sopot 2020, s. 36-38, 141; zob. także: K. Wiśniewski, *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólestwach XVII-XVIII wieku (1632-1736)*, Warszawa 2015, s. 226.

³¹ *Articuli pactorum conventorum*, 1764 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 98; zob. także: J. Pietrzak, *Przywileje i godności prymasów...*, s. 68.

³² R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645-1705)*, Opole 2005, s. 115, jak podaje autor, do Szwecji skierował prymas Ewalda von Sackena, zaś do Stambułu Jana Baptystę Romaniniego.

wileńskim Lwem Sapiehą, „by pozostał i godnie reprezentował Rzeczpospolitą odprawiając [...] posłów³³” – wysłanników króla szwedzkiego Gustawa II Adolfa. Ostatecznie śpieszący się do Łowicza prymas poprzestał jednak na pozostawieniu im listu. Zdaniem kanclerza Radziwiłła „nie wyszłoby to na dobre Rzeczypospolitej, gdyby w tym dniu śmierć nie zabrała króla Gustawa”³⁴. Gdy kilka dni przed sejmem elekcyjnym zwołanym po śmierci Michała Korybuta Wiśniowieckiego przybył do Warszawy poseł wojewody wołoskiego z propozycjami pokoju z Turcją, „udał się z niemi do księcia [Kazimierza Floriana – O.K.] Czartoryskiego, prymasa i arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako pierwszej w bezkrólewiu osoby”³⁵. Niekiedy kwestię sposobu podjęcia zagranicznych wysłanników arcybiskup gnieźnieński poddawał pod osąd szlachty. Chociażby podczas sejmiku konwokacyjnego w 1648 r. „arcybiskup wniósł sprawę, w jaki sposób przyjąć nowego posła Francji³⁶, który przybył do Rzeczypospolitej od króla”³⁷. Z kolei dzień po abdykacji Jana II Kazimierza Wazy prymas Mikołaj Prażmowski konsultował postępowanie z przedstawicielami obcych dworów podczas zebrania z senatorami³⁸. Poza tym to właśnie prymas wraz z Rzeczpospolitą byli adresatami nadsyłanej z zagranicy oficjalnej korespondencji. Uczestniczący w sejmie konwokacyjnym po abdykacji Jana II Kazimierza Jan Antoni Chrapowicki odnotował w swoim diariuszu, że czytano 1 grudnia 1668 r. „hramotę³⁹ od [Afanasija Lawrientiejewicza Ordina] Naszczokina do księdza prymasa [Mikołaja Prażmowskiego] i Rzeczypospolitej, żeby komisarzy wysłano do traktowania z (n)imi o wieczny pokój pod Kijów”⁴⁰. Rola arcybiskupa gnieźnieńskiego w zakresie polityki zagranicznej pozostawała zatem doniosła. Tymczasem praktyka w okresach *regnum* była zupełnie inna. Polityka zagraniczna w dużej mierze pozostawała w gestii monarchy⁴¹. To on zachowywał wpływ na skład zagranicznych misji dyplomatycznych⁴². Ponadto, jak podaje Wincenty Skrzetuski, wówczas „cudzoziemskich panów posłowie wysyłani bywają do króla i całej

³³ Byli to Steno Bielke i Ioannes Ulricus Arvid.

³⁴ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1..., s. 242, Gustaw II Adolf zginął 16 listopada 1632 roku w bitwie pod Lützen.

³⁵ *Opisanie elekcji króla Jana III 21 maja 1674 roku*, [w:] *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. II, Berlin-Poznań 1864, s. 416-417.

³⁶ Był nim hr. Ludwik d'Arpajon.

³⁷ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647-1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 89.

³⁸ J.A. Chrapowicki, *Diariusz...*, s. 447.

³⁹ List.

⁴⁰ J.A. Chrapowicki, *Diariusz...*, s. 461.

⁴¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewjach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 7.

⁴² J. Staszewski, *O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1973, s. 30-31.

razem Rzeczypospolitej, ale do samych dwóch niższych stanów, pominąwszy króla, chyba w bezkrólewiu, być wysyłani nie mogą, gdyż by to było rozrywać tę jedność, którą się utrzymuje rządu i narodu polskiego powszechna całość”⁴³. Trzeba jednak przyznać, że na czas wyjazdu króla Zygmunta III Wazy do Szwecji⁴⁴ sejm uchwalił w 1593 r. konstytucję upoważniającą arcybiskupa gnieźnieńskiego do zwołania senatorów w celu wspólnego podjęcia w Warszawie mogących do niej przybyć posłów tureckich, moskiewskich lub tatarskich, w tym otwarcia przywiezionych przez nich listów, wysłuchania oraz udzielenia im odpowiedzi⁴⁵.

Wymagającym badań obszarem działalności prymasa po zgonie władcy jest zakres jego nadzoru nad administracją. Nuncjusz papieski Galeazzo Merescotti relacjonował swemu zwierzchnikowi w II połowie XVII wieku, że prymas „jest w Polsce pierwszą osobą po królu. Do niego należy w czasie bezkrólewia ster całego rządu”⁴⁶. Zdzisław Kaczmarczyk przypisywał zaś arcybiskupowi w tym czasie uprawnienia do kierowania administracją⁴⁷. Mogące wskazywać na istnienie tego rodzaju zależności przekazy pochodzące ze źródeł epistolarnych Tomasz Kucharski uznał jednak za kurtuazyjne, zauważając dodatkowo, że prymasi nie sprawowali kontroli nad kancelarią koronną i do przygotowywania dokumentów wykorzystywali własną⁴⁸. Stanowisko to wydaje się być zasadne, wszakże wyznaczani przez kolejne sejmy konwokacyjne do rezydowania przy arcybiskupie senatorowie i posłowie⁴⁹, choć formalnie mieli mu służyć pomocą oraz radą, faktycznie wydatnie ograniczali dyskrejonalność jego decyzji⁵⁰.

Ważną, acz często niewymierną rolą króla było godzenie sprzecznych stanowisk i zapewnienie porządku wewnętrznego. Podczas obrad sejmowych funkcja ta pozostawała

⁴³ W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu...*, s. 107.

⁴⁴ *Volumina Constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, do druku przygotował S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 195, wyjazd Zygmunta III Wazy był spowodowany dotarciem na początku 1593 roku do Krakowa informacji o śmierci w Sztokholmie jego ojca Jana III Wazy i związaną z tym chęcią objęcia tamtejszego tronu.

⁴⁵ *O posłach cudzoziemskich*, 1593 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 2..., s. 342; zob. także: I. Lewandowska-Malec, *Vicarius regis. Rola...*, s. 96-97.

⁴⁶ *Opis Polski złożony papieżowi Klemensowi X przez nuncjusza kardynała Marescotti[ego]*, [w:] *Relacje nuncjuszków apostolskich...*, s. 392.

⁴⁷ Z. Kaczmarczyk, *Organizacja państwowa w czasie bezkrólewia*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 115.

⁴⁸ T. Kucharski, *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej...*, s. 64.

⁴⁹ *Konfederacja generalna omnium ordinum Regni et Magni Ducatus Lithuaniae na konwokacji warszawskiej uchwalona*, 16 lipca 1632 r., [w:] *Volumina Constitutionum*, t. III: 1611-1640, vol. 2: 1627-1640, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 156; zob. także: A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3..., s. 108; *Deputacja do rady przy J.[aśnie] O.[świeconym] Ks[ię]ciu J[ego] M[ó]jci Prymasie*, 1764 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 7..., s. 53.

⁵⁰ J. Pietrzak, *Przywileje i godności prymasów...*, s. 68; zob. także: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie...*, s. 128-129, jak podaje autor, w czasach bezkrólewia prymas, jako *interrex*, „sprawował rządy państwa, pierwotkowo sam, a następnie przy pomocy senatorów, których mniejszą lub większą liczbę zaczęto mu przydawać do boku”.

szczególnie zauważalna na etapie konkluzji. W trakcie bezkrólewia przejmował ją w dużej mierze arcybiskup gnieźnieński. Kiedy na końcowym etapie sejmiku elekcyjnego w 1632 r. doszło do sporów pomiędzy obradującymi, „prymas, powstawszy ze swego miejsca, na miłosierdzie boskie zaklinał, by w tak smutnym i ograniczonym czasie wreszcie przystąpili do skutecznych środków; ubolewał, że jeden drugiemu odpowiada krzykami, a nie przekonuje racjami”. W dalszej kolejności upominał zaś słowami – „w tak wielkim tłumie, gdzie zebrało się do 70 000 szlachty⁵¹, jeśli każdy zechce mówić nie otrzymawszy zezwolenia, czegoż należy się spodziewać w konkluzji?”⁵². Ostatniego dnia sejmiku konwokacyjnego w 1648 r. marszałek dziękował natomiast arcybiskupowi gnieźnieńskiemu „za troskę o ojczyznę i polecił mu ją nadal”⁵³. Po zgonie Jana III Sobieskiego prymasowi Radziejowskiemu przyszło zaś godzić królową Marię Kazimierę i królewicza Jakuba, pomiędzy którymi wybuchł spór o charakterze majątkowym⁵⁴. Jak dowodzi Jan Dziegielewski, w celu uspokojenia napiętej sytuacji podczas sejmików elekcyjnych prymasi sięgali niekiedy po psychologiczne środki oddziaływania na szlachtę. Najsprawniejszy w tej sztuce arcybiskup Stanisław Karnkowski potrafił symulować chorobę, udawać płacz⁵⁵ czy też przerywać obrady pod pretekstem urażenia swej godności⁵⁶.

Nawet jeśli znaczenie i sposób traktowania prymasa w okresie bezkrólewia były szczególne, to mimo wszystko nie pozostawały tożsame z tymi należnymi władcy. Wprawdzie o poparcie arcybiskupa zabiegały żądne władzy stronnictwa polityczne⁵⁷, a na sejmiku elekcyjnym w 1669 r. poruszał się on „z[e] świetną kawalkatą, krzyżem i laską marszałkowską niesionymi naprzód na znak jego godności”⁵⁸, ale jednak, jak podaje Idzi Presiowski, „laskę tę w senacie do ziemi spuszczano na znak niższej prymasa od królewskiej władzy”⁵⁹. Kiedy podczas konwokacji w 1696 r. rozpostarto nad ustawionym w kościele krzesłem prymasowskim przynależny monarsze baldachim, szlachta wyraziła przeciwko temu sprzeciw. Nie przekonały jej całkowicie tłumaczenia

⁵¹ J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy...*, s. 116, w rzeczywistości było jej znacznie mniej. Zdaniem autora na elekcję w 1632 roku przybyło 3,5-5 tysięcy szlachty.

⁵² A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1..., s. 219.

⁵³ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3..., s. 110.

⁵⁴ R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan...*, s. 114-115.

⁵⁵ J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy...*, s. 89.

⁵⁶ Idem, *Prymasi w roli interreksów*, [w:] *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2002, s. 45.

⁵⁷ R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan...*, s. 117.

⁵⁸ *Opisanie elekcji króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego z pisemka drukowanego w Rzymie roku 1669 przypisanego kardynałowi Orsini protektorowi Polski przez Jana Baptystę Gisleni*, [w:] *Relacje nuncjuszków apostolskich...*, s. 354.

⁵⁹ I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, Kraków 1861, s. 26.

prymasa Michała Radziejowskiego, który powoływał się na kardynalski przywilej. Ostatecznie baldachim nie usunięto, ale akceptacja tego stanu rzeczy przyszła ponoć zgromadzonym z wielkim trudem. Część posłów demonstracyjnie opuściła nawet kolegiatę św. Jana. Próba zajęcia miejsca pod baldachimem podczas obrad spotkała się natomiast z oporem, którego nawet kardynałowi Radziejowskiemu nie udało się przezwyciężyć⁶⁰. Gdy zaś w trakcie elekcji Augusta II postawiono przed szopą⁶¹ namiot w celu uchronienia prymasa przed wysoką temperaturą, szlachta zgłosiła żądanie jego usunięcia w imię zasady równości, co zresztą również nastąpiło⁶². Czasami w trakcie posiedzeń sejmu konwokacyjnego z trudem przychodziło metropolicie gnieźnieńskiemu nawet dojście do głosu⁶³.

Z perspektywy czasu szlachta bardzo krytycznie oceniała organizację państwa doby *interregnum*. W pochodzącej z 1790 r. instrukcji sejmiku orszańskiego podniesiono, że „nie tylko w przeszłych wiekach [...] bezkrólewia największą były przyczyną nieładu, ruiny krajowej i wszelkich nieszczęść, ale własne nawet doświadczenia przekonywają, jak wiele dobremu rządowi, bogactwu, sile i konsyderacji narodowej były na przeszkodzie”⁶⁴. Wprowadzenie przez Ustawę Rządową z 1791 r. nowej zasady następstwa tronu w postaci dziedziczenia⁶⁵ miało położyć kres wszystkim związanym z bezkrólewiami niedogodnościom. Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów uniemożliwił jednak realizację tego przepisu. Bezkrólewia w latach 1572-1764 wiązały się natomiast z czynnościami podejmowanymi przez prymasów. Jako że koncepcja zastępcy króla (*vicarius regis*) nie uległa przekształceniu w instytucję stałego namiestnika⁶⁶, toteż właściwe im w okresach *regnum* kompetencje nie pozwoliłyby na podjęcie czynności niezbędnych z punktu widzenia konieczności szybkiego wyłonienia nowego władcy. Choć nie wstępowali oni wówczas w pełnię kompetencji królewskich⁶⁷,

⁶⁰ J. Pietrzak, *Przywileje i godności prymasów...*, s. 69, 77, jak się wydaje, stanowisko dotyczące możliwości zajmowania przez prymasa miejsca pod baldachimem w II połowie XVIII wieku zmieniono; zob. także: M. Kosman, *Interrex. Rola prymasów w kulturze politycznej dawnej i współczesnej Polski*, Poznań 2011, s. 97.

⁶¹ Prowizoryczna konstrukcja z drewna wznoszona na polu elekcyjnym w celu uchronienia senatorów przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi.

⁶² I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach...*, s. 42.

⁶³ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1..., s. 134, chociażby podczas konwokacji 16 lipca 1632 roku „z największym trudem, wśród okrzyków i hałasów, wstał prymas i uprosił sobie o głos”.

⁶⁴ *1790 m. lapkričio 18 d. Oršos pavieta seimelio instrukcija*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015, s. 282.

⁶⁵ *Ustawa Rządowa*, 1791 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 222-223, art. 7.

⁶⁶ I. Lewandowska-Malec, *Vicarius regis. Rola...*, s. 97; zob. także: J. Pietrzak, *Przywileje i godności prymasów...*, s. 77, od schyłku XVII wieku zaczęto jednak takie propozycje zgłaszać.

⁶⁷ T. Kucharski, *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej...*, s. 67, autor słusznie zauważył, że prymas w okresie bezkrólewia „nie stawał się stanem sejmującym, nie uzyskiwał prawa zarządu dobrami stołowymi ani nie czerpał z nich zysków, nie przejmował również władzy i kontroli nad monarszym dworem czy gwardią [...]”; inaczej:

to faktycznie zyskiwali w tym okresie uprawnienia nowe, to jest takie, którymi w czasach panowania władcy nie dysponowali (np. wyznaczanie terminu sejmików przedsejmowych, wskazywanie deputatów do kaptura generalnego, podejmowanie zagranicznych posłów, ustanawianie rezydentów przy zagranicznych dworach) albo co najmniej takie, których wówczas co do zasady nie realizowali (np. zwoływanie sejmu). Używanie wobec metropolity gnieźnieńskiego w okresie bezkrólewia terminu *interrex* odzwierciedla więc jego znaczenie. Uznanie zaś, że zajmował on pozycję ustrojową władcy – zdecydowanie nie.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 364 (Archiwum Komierowskich), sygn. 62/82.

Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, f. 163, ap. 1, nr 31.

Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół 571 (Archiwum Kossowskich z Głogowy), nr 58.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 370, 390.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, f. 1705, v. 1, d. 78.

Źródła wydane

Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.

Chrapowicki J.A., *Diariusz*, cz. 2: lata 1665-1669, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988.

Diariusz sejmu konwokacyjnego 1668 roku, oprac. K. Przyboś, Kraków 2009.

Heidenstein R., *Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, t. 1, Petersburg 1857.

Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985.

I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach...*, s. 26, zdaniem autora prymas stawał się podczas konwokacji jednym z trzech stanów sejmujących.

- Kromer M., *Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*, ks. 2: *O Rzeczypospolitej i urządach w Polsce*, tłum. W. Syrokomla, Wilno 1853.
- [Lengnich G.B.], *B. Lengnicha prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków 1836.
- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015.
- Niesiecki K., *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1846.
- Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. II, Berlin-Poznań 1864.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1: 1632-1636, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980; t. 3: 1647-1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.
- Skibiński M., *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740-1745*, t. II, Kraków 1913.
- Skrzetuski W., *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1787.
- Volumina Constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, do druku przygotował S. Grodziski, Warszawa 2008; t. III: 1611-1640, vol. 2: 1627-1640, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013.
- Volumina Legum*, t. 2, Petersburg 1859; t. 3, Petersburg 1859; t. 7, Petersburg 1860; t. 9, Kraków 1889.

Opracowania

- Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998.
- Dzięgielewski J., *Prymasi w roli interreksów*, [w:] *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2002.
- Dzięgielewski J., *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003.
- Grodziski S., *Stanowisko interrexa w polskiej tradycji dziejowej*, [w:] *Leges sapere. Studia i prace dedykowane profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008.

- Jarochoński K., *Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego (1702-1704)*, Poznań 1874.
- Kaczmarczyk Z., *Organizacja państwowa w czasie bezkrólewia*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966.
- Kanecki O., *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572-1764)*, Sopot 2020.
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645-1705)*, Opole 2005.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1, Poznań 1888.
- Kosman M., *Interrex. Rola prymasów w kulturze politycznej dawnej i współczesnej Polski*, Poznań 2011.
- Kriegseisen W., *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995.
- Kucharski T., *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1632-1733*, Warszawa 2021.
- Lewandowska-Malec I., *Vicarius regis. Rola arcybiskupa gnieźnieńskiego pod nieobecność króla elekcyjnego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2010, t. 3.
- Pietrzak J., *Przywileje i godności Prymasów Polski*, „Studia Prymasowskie” 2011, r. 5.
- Presiowski I., *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, Kraków 1861.
- Staszewski J., *O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1973.
- Wiśniewski K., *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólestwach XVII-XVIII wieku (1632-1736)*, Warszawa 2015.
- Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.

Summary

Archbishop of Gniezno during interregnum in the Polish-Lithuanian Commonwealth – *interrex* or *vicarius regis*?

After the childless death of Sigismund II Augustus, the election process of subsequent monarchs of the Polish-Lithuanian Commonwealth was often accompanied by relatively long periods of interregnum. During these intervals, the archbishop of Gniezno played a pivotal role. He was responsible for informing the nobility and foreign rulers about the king's death, scheduling regional assemblies and convening a convocation Sejm. The primate also had the authority to appoint deputies to the extraordinary court presiding over the election and occasionally conferred other titles. Moreover, the archbishop represented the state in foreign affairs, hosting foreign envoys, providing official responses and even filling diplomatic posts. His authority, however, was limited by senators and deputies assigned to assist him. Often, the archbishop found himself mediating between conflicting interests within the nobility. While he did not assume full royal powers, his constitutional status justified the use of the title *interrex*.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, interregnum, primate, interrex, archbishop of Gniezno

Abstrakt

Po bezpotomnej śmierci Zygmunta II Augusta wybory kolejnych władców Rzeczypospolitej Obojga Narodów łączyły się ze stosunkowo długimi bezkrólewiami. Doniosłą rolę w ich trakcie spełniał arcybiskup gnieźnieński. To on informował o śmierci króla szlachtę i zagranicznych monarchów, a także wyznaczał terminy sejmików oraz następującego po nich sejmu konwokacyjnego. Prymas wskazywał deputatów do orzekającego podczas elekcji nadzwyczajnego sądu, a niekiedy rozdawał też inne godności. Rolą arcybiskupa było ponadto reprezentowanie państwa, na co składało się między innymi podejmowanie zagranicznych posłów, udzielanie im odpowiedzi, a nawet wyznaczanie członków zagranicznych misji dyplomatycznych. Swobodę działania prymasa istotnie ograniczali ustanowieni przy jego boku senatorowie i posłowie. Niejednokrotnie przychodziło metropolicie gnieźnieńskiemu godzić sprzeczne stanowiska szlachty. Nie wstępował on wprawdzie w ogół kompetencji królewskich, jednak jego pozycja ustrojowa uzasadnia stosowanie tytułu *interrex*.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita Obojga Narodów, bezkrólewie, prymas, *interrex*, arcybiskup gnieźnieński